

V. IRAK SELÇUKLULARI (1118-1194)

A) Tarih. Irak Selçuklularının ilk hükümdarı Mahmûd b. Muhammed Tapar, İsfahan'da tahta çıkarıldığında (511/1118) on dört yaşındaydı ve iyi bir tahsil görmüştü. Mahmud gençliği yanında dirayetli vezir ve emirlere sahip olmadığından kardeşlerinin isyanlarıyla karşılaştı. Bu isyanlar bastırıldıysa da amcası Horasan Hükümdarı Sultan Sencer ile Sâve'de yapılan savaş Mahmud'un yenilgisiyle sonuçlandı (2 Cemâziyelâhir 513 / 10 Eylül 1119). Sultan Sencer, Sâve galibiyetinden sonra Mahmud'u kendine tâbi kıldı; Mâzenderan, Taberistan, Kûmis, Damgan ve Rey bölgelerini kendi ülkesine kattı. Sâve, Âbe, Kazvin, Zencan, Ebher ve daha birçok yeri Sultan Mahmud'un kardeşi Tuğrul'a, Fars ile Hûzistan ve İsfahan yöresinin yarısını diğer kardeşi Selçuk'a tahsis etti; böylece yeğeni Sultan Mahmud'u iyice zayıf bir duruma düşürmüştü. Musul ile Azerbaycan'da bazı yerler Mahmud'un kardeşlerinden Mesud'un elindeydi.

Halife Müsterşid-Billâh, Sultan Mahmud'un zayıflığından faydalanarak müstakil şekilde Irak'a sahip olmak için faaliyet göstermeye, Alparslan'dan Mahmud'a kadar geçen süre içinde herhangi bir harekette bulunmayan Gürcüler de Kıpçak (Kıfçak) Türkleri ile ittifak ederek İslâm topraklarına akınlar yapmaya başladılar. Gürcüler 514 (1120) yılında, Kıpçaklar'la birlikte Tiflis'e yakın bir yerde başlarında Arrân Meliki Tuğrul, atabegi Gündoğdu, Artuklu İlgazi, Mezyedî Emîri Dübeyb b. Sadaka'nın bulunduğu Türk ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar ve Tiflis'i ele geçirip korkunç bir şekilde yağmaladılar (515/1121). Sultan Mahmud bölge halkından gelen şikâyetler üzerine sefere çıkmak zorunda kaldı. Savaşın önceki gece Kıpçaklar'la aralarında kavga çıktığı için Gürcüler savaş meydanından bozguna uğramış gibi çekildiler (Cemâziyelevvel 517 / Temmuz 1123), dolayısıyla Gürcüler takip edilmeden geri döndü.

525 (1131) yılında vefat eden Sultan Mahmud iyi kalpli bir hükümdar olmakla birlikte dirayetsizliği yüzünden hiçbir meseleyi halledemedi. Yerine vezir ve atabeg Aksungur el-Ahmedî tarafından oğlu Dâvud geçirildi. Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da Dâvud için hutbe okunduysa da bu çok devam etmedi. Sultan Sencer'in Rey'e yönelmesi üzerine Sultan Mahmud'un kardeşleri Melik Mesud ve Selçuk Şah ile halife arasında Bağdat'ta bir ittifak kuruldu. Buna göre başarılı olduğu takdirde Mesud sultan, Selçuk Şah veliaht olacak

ve Irak halifenin vekilleri tarafından idare edilecekti. Mesud ve Selçuk Şah amcalarıyla yapılacak savaşta en çok Emîr Karaca'ya güveniyordu. Sultan Sencer, kendisiyle savaşmaktan çekinerek Azerbaycan'a gitmekte olan yeğenlerini Dinever yakınında bozguna uğrattı (8 Receb 526 / 25 Mayıs 1132). Mesud'u çağırıp ona merkezi Gence olan Arrân'ı verdi, Mesud'un kardeşi Tuğrul'u Irak Selçuklu tahtına geçirdikten sonra Horasan'a döndü. Mücadeleyi sürdüren Mesud, bir ara Hemedan'da hükümdarlık tahtını elde ettikten sonra Tuğrul'un vefatı üzerine onun yerine geçti (Muharrem 529 / Kasım 1134). Ardından Halife Müsterşid-Billâh hizmetine giren Selçuklu emirlerine güvenerek Mesud'un üzerine yürüdü. Fakat bu emirlerin muharebe vuku bulacağı sırada hükümdarlarının tarafına geçmesi üzerine esir düştü ve çok geçmeden Bâtıniler tarafından öldürüldü. Sultan Mesud, kendisine tahakküm etmek isteyen emirleri ortadan kaldırdıktan (542/1147) sonra güçlü bir hükümdar olarak saltanat sürdü ve 1 Receb 547 (2 Ekim 1152) tarihinde vefat etti. İbnü'l-Esir, Sultan Mesud'un son büyük Selçuklu hükümdarı olduğunu, ondan sonra Selçuklular'ın bayrağını kaldıran olmadığını söyler.

Sultan Mesud'dan sonra Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah tahta çıkarıldı. Fakat hükümdarlık yapacak kabiliyete sahip bulunmadığı anlaşılınca yerine ağabeyi Muhammed geçirildi. Muhammed de hastalıklı olduğundan genç yaşta öldü (554/1159). Bunun üzerine emirler Muhammed Tapar'ın hayatta kalan tek oğlu Süleyman Şah'ı tahta çıkardılar. Süleyman Şah da Melikşah gibi kabiliyetsiz olduğu için bazı emirler, o sırada Arrân ile Azerbaycan'da bazı yerlere hükmeden ve Şemseddin İldeniz'in yanında bulunan Sultan Tuğrul'un oğlu Arslanşah'ı tahta çıkarmak için harekete geçtiler. Arslanşah tahta çıkarıldı (556/1161), İldeniz de onun atabegi oldu. Böylece Irak Selçukluları tarihinde atabeglik devri başladı. İldeniz ile oğlu ve halefi Cihan Pehlivan Muhammed zamanında halk rahat bir dönem geçirdi. Cihan Pehlivan, Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine çocuk yaştaki oğlu II. Tuğrul'u getirdi ve II. Tuğrul'un saltanatının ilk yıllarında Eyyübîler'le nüfuz mücadelesine girişti, ancak Selâhaddin-i Eyyübî karşısında başarılı olamadı. Onun ölümü üzerine atabeglik makamına kardeşi Kızılarslan Osman getirildi (581/1186). Atabeglerin tahakkümünden bıkmış olan Sultan II. Tuğrul, Kızılarslan ile mücadeleye giriştiyse de başarılı olamadı ve bir kale-

de hapsedildi. Kızılarslan'ın öldürülmesinden sonra hapisten çıkarılan II. Tuğrul (588/1192), bu defa Irak Selçuklu topraklarında gözü olan Hârizmşah Alâeddin Tekiş ile savaşmak zorunda kaldı. Abbâsi Halifesi Nâsır-Lidînilâh da onu Selçuklular'a karşı savaşa teşvik etmekteydi. Rey şehri yakınlarında meydana gelen savaşta yenilen II. Tuğrul öldürüldü (590/1194). Böylece Irak Selçukluları tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

IRAK SELÇUKLU HÜKÜMDARLARI

Mahmud	511/1118
Dâvud	525/1131
I. Tuğrul	526/1132
Mesud	529/1134
III. Melikşah	547/1152
II. Muhammed	548/1153
Süleyman Şah	554/1159
Arslanşah	556/1161
II. Tuğrul	572-590/1177-1194

BİBLİYOGRAFYA :

Azimî Tarihi; Selçuklularla İlgili Bölümler: h. 430-538 (nşr. ve trc. Ali Sevim), Ankara 1988; Zahirüddin-i Nisâbüri, Selçuknâme (nşr. A. H. Morton), Warminster 2004; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII-IX; Râvendî, Râhatü's-sudûr; a.e. (Ateş), I-II; Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye; a.e. (Lugal); İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX-XII; Bûndârî, Zübdetü'n-Nuşra; a.e. (Burslan); Sibî İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-zamân (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968; İbn Hallikân, Vefeyât, I-VIII, tür.yer.; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, Camî'u'l-tevârih (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, I; Müstevfî, Tarih-i Güzide (Nevâî), Necmeddin Ebû'r-Recâ Kummî, Tarihü'l-vüzerâ' (nşr. M. Takî Dânişpeşîh), Tahran 1363 hs.; Uzunçarşılı, Medhal, bk. İndeks; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965; Hüseyin Emîn, Tarihü'l-İrâk fi'l-Asrî's-Selçukî, Bağdad 1385/1965; CHLr., V, tür.yer.; Abbas Pervîz, Tarih-i Selâciqa ve Hârizmşâhân, Tahran 1351 hs.; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1975-92, I-III; a.mlf., Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1982; K. Shimizu, Bibliography on Seljuq Studies, Tokyo 1979; Abdülkerim Özaydın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990, tür.yer.; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993; a.mlf., Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri, Ankara 2007; a.mlf. - Ali Sevim, Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür, Ankara 1995; Ahmet Ocak, Selçuklular'ın Dini Siyaseti: 1040-1092, İstanbul 2002; S. G. Agacanov, Selçuklular (trc. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2005; M. F. Brosset, Gürcistan Tarihi (trc. H. D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara 1971, s. 435-574; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 373-378. FARUK SÜMER